

SITJES VILARÓ, Eugènia (2014). «Per camins de terra i aigua. Estudi de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar en època andalusina i fins just després de la conquesta de Jaume I (1229-30)». *MUSA: Revista del Museu d'Història de Manacor*, núm. 9.

TERRADO PABLO, Xavier; FEIXA ALTARRIBA, Carme; PIQUÉ BADIA, Joan Ramon; NORAY VIDAL, Rosa (2005). *Toponímia de la Ribagorça. Els noms de Vilaller*. Lleida: Pagès Editors.

VAQUER BENNASAR, Onofre (1978). *Aspectes socio-econòmics de Manacor al segle XVI*. Palma: Moll.

Fossars i cementeris: espais rurals per al descans etern

Albert Carvajal Mesquida i Antoni Gomila Grimalt

Introducció

L'enterrament dels cadàvers es remunta a l'edat més remota de la història humana. En l'antiguitat, les necròpolis se situaven fora de les ciutats i poblats, en llocs de pas, evitant així l'oblit dels vius i propiciant la seguretat d'aquells recintes sagrats. En el món cristià, les persecucions varen obligar a enterrar els primers cristians en les catacumbes, galeries excavades al subsòl que amb el temps foren incapaces d'albergar-los. Quan varen ser insuficients, alguns ciutadans rics convertits al cristianisme oferiren terres per sepultar els seus germans de religió. Aquest és l'origen dels cementeris com a institucions cristianes. La paraula *cementeri* prové del grec *koimetérion*, que significa 'dormitori', ja que segons la creença cristiana al cementeri s'hi anava a dormir fins al moment de la resurrecció.

La llei romana de les Dotze Taules ordenava que cap resta humana s'enterrés dins de la ciutat, normativa que l'emperador Antoní Pius va fer extensible a tot l'Imperi. En el cas de la península Ibèrica, aquella normativa restà en vigor fins a la segona meitat del segle VII. Però en el Concili de Toledo celebrat l'any 792 ja s'entreveia, o permetia, que algunes persones de jerarquia superior poguessin ser enterrades a les esglésies. Les lleis del *Fuero Juzgo* (codi elaborat a Castella el 1241 per Ferran III i que constitueix la traducció del *Liber Iudiciorum* de l'any 654 promulgat en l'època visigoda) no només impedièren l'enterrament dins les esglésies, sinó també en els cementeris situats prop dels centres urbans i assenyalaven per aquest menester els camps situats als afores de la ciutat.

Les possibilitats econòmiques i la religiositat medieval permeteren que les esglésies deixessin de ser simples llocs de trobada per a la litúrgia, la missa i el culte als sants per convertir-se en punts de referència, cita i trobada de la vida i la mort. El costum d'enterrar els morts a l'interior dels temples, molt arrelat a la tradició cristiana, es consolidà en aquell període per raons religioses i eco-

nòmiques. Hom pensava que els enterraments als temples feien més efectius els sufragis ja que facilitaven el record dels morts i afavorien la intercessió dels sants. I l'Església no ho desmentia perquè tal creença constituïa una bona font de finançament per a les seves arques.

Així, a finals de l'edat mitjana els cristians rebien sepultura a la seva església parroquial, embolicats en un simple sudari, sense taüt; els adults, cap per amunt, amb el cos estirat; els infants, de costat, en posició de dormir. Les inhumacions es realitzaven dins o prop dels llocs sagrats, esperant amb això una garantia de salvació. Dins les esglésies i altres edificis religiosos, els personatges benestants ocupaven espais privilegiats: capelles privades, criptes o voltes excavades en murs i sòls. La nau central es reservava per a categories religioses i famílies reials. La resta de la població ocupava l'espai sobrant.

En els nombrosos testaments i deixes pies medievals i modernes que es conserven, els testadors demanen ser inhumats en llocs concrets per diferents motivacions, normalment de caire espiritual. Es curiós constatar una escassa demanda de baguls per als enterraments. El seu ús sembla que es generalitzà al llarg del segle XVIII. El silenci en les clàusules testamentàries sembla significar que aquella era una pràctica poc freqüent. I l'aprofitament de les sepultures per diversos membres de la mateixa família, una constant.

Aleshores, sepultura i tomba designaven dos tipus d'enterraments d'origen medieval amb notables diferències. La sepultura era una senzilla fossa la coberta de la qual no sobresortia del sol. Algunes podien estar cobertes per làpides de superfície. La tomba, també dita sepulcre, es referia a un túmul elevat per sobre del nivell de la superfície.

Enterraments prehistòrics

Els testimonis més antics de la presència humana al nostre terme provenen de les coves (generalment artificials i de tipologies variades) que eren utilitzades com a lloc d'enterrament, quasi sempre col·lectiu. En un primer moment s'empraren coves naturals de difícil accés a les quals s'afegia un mur ciclopi a manera de tancament. Els difunts eren inhumats i dipositats dins la foscor de les cavitats o sota estructures ciclòpies sense cobrir-los amb terra. Sovint comptaven amb un aixovar funerari. Els cossos s'anaven dipositant un damunt l'altre al mateix espai.

A Manacor podem citar els casos de les coves naturals des Moro (cala Falcò) o Son Vaquer i les excavades de s'Homonet (Son Ribot) o des Mitjà de ses Abelles (sa Sínia Nova).

Enterraments en època romana i musulmana

Quan hom pensa en enterraments antics ve a la ment la basílica de Son Peretó i, especialment, el mosaic de na Balèria i la suposada làpida d'Òssius, tal vegada els dos exemples més representatius dels sepulcres que es descobriren a l'atri i a l'interior d'aquell temple. També a la basílica de sa Carrotja hi hagué un lloc d'enterrament en què destacà la làpida sepulcral en mosaic policrom dedicat a Honòria. Ambdues basíliques eren d'època tardoromana

El Manacor musulmà tengué igualment la seva necròpoli, com ho testimonia la làpida o estela sepulcral datada el 968 que es trobà esbucant la façana de l'antiga església i que recorda Solimà fill de Mansur.

Els fossars medievals i moderns

Durant l'edat mitjana, totes les persones que s'enterraren a Europa ho feren sota l'aixopluc de l'Església catòlica i en terrenys consagrats. Per això mateix, resulta evident que els cementeris s'ubiquessin al costat de les parròquies. La gent va començar a creure que si el seu repòs etern era lluny del temple, també era lluny de Déu. D'aquí vengué el costum de soterrar dins les esglésies, cobrint les despulles del finat amb una mortalla. Només la gent més rica es podia permetre un bagul.

Just després de la conquesta cristiana trobam documentada l'existència d'un cementeri adossat a la parròquia de Manacor, conegut a la documentació de l'època com el fossar del poble. Ocupava l'actual creuer del Sant Crist. Ramon Rosselló assegura que el primer document on apareix data de 1251, quan se'l cita com a confrontant amb l'establiment de dos patis de terra. Sembla que també seria d'aquells anys una gran fossa comuna localitzada sota l'actual plaça del Palau, junt al carrer de l'Amargura.

La coexistència de població no cristiana sotmesa a esclavatge comportava la necessitat del seu propi lloc d'enterrament. Així, hi havia un fossar dels captius que devia coincidir amb l'actual creuer de la Puríssima, de manera que l'església separava ambdós llocs d'enterrament.

D'aquests cementeris disposam de força informació gràcies a Mn. Antoni Truyols, qui pel maig de 1937 publicà a les pàgines de la *Hoja Dominical de la Parroquia de Manacor* diferents articles històrics arran de l'aparició d'ossos humans durant el desmuntatge d'un petit terraplè que hi havia a l'exterior del temple. Segons el prevere, els antics esclaus que vivien a Manacor disposaven d'un lloc d'enterrament que ocupava quasi tota l'àrea de les capelles del braç del creuer de la Puríssima. Assegura que tots aquells que professaven la religió

cristiana podien prendre part en els actes de culte i, en morir, eren soterrats al temple: els manacorins que disposaven de sepultura pròpia o pertanyien a confraries religioses ho feien a l'interior. I la resta al cementeri o fossar del poble, que ocupava l'àrea del braç del creuer del Sant Crist amb les seves set capelles, aleshores a l'exterior de l'edifici. D'aquesta manera, el cementeri del poble era a l'esquerra de l'església mentre que el dels captius, de mida més reduïda, ho feia a la dreta.

Aquests espais estaven sotmesos a una estricta vigilància per part de les autoritats locals. L'any 1425, per exemple, el mostassaf posà una multa a Nicolau Mitra perquè un porc seu havia entrat al fossar. El bisbe Diego de Escolano manà durant la seva visita pastoral al maig de 1657 que, dins el termini de quinze dies i sota pena de 3 lliures, s'arrabassessin les figueres i altres arbres que havien crescut al seu interior. I el 26 de juliol de 1660 el Consell sol·licità al vicari general autorització per vendre terra sobrant d'aquell fossar, instància que fou acceptada amb la condició que tots els ossos que es trobassin fossin dipositats dins un vas.

Els fossars medievals pervisqueren fins al segle XIX. Només en casos excepcionals s'habilitaren nous espais per soterrar els manacorins. Tal vegada el cas més representatiu sigui el de la pesta de 1652, quan les autoritats locals hagueren de convertir les cases de son Moix en llatzeret i adaptar terres properes com a cementeri d'empestats. A finals del segle XVIII l'Ajuntament prengué l'acord d'habilitar per a fossar una porció de terreny confrontada amb la plaça del Palau que oferia gratuïtament el comte d'Ayamans (11 de setembre de 1763), si bé no hem pogut aclarir si la proposta s'arribà a dur a terme.

Durant unes obres d'embelliment de la plaça del Palau i del carrer de l'Amargura iniciades durant la primavera de 2005, aparegueren un gran nombre d'ossos provinents de l'antic fossar del poble. Gràcies a l'estudi de les troballes antropològiques i ceràmiques realitzat pels serveis municipals de patrimoni, es pogueren identificar dues etapes d'enterrament.

A la primera, que es correspon amb els darrers anys del segle XV i els primers del XVI, destacà la identificació d'un individu masculí d'edat adulta indeterminada: l'esquelet tenia una orientació cap a l'oest i estava cobert totalment per una capa de calç. Juntament amb les restes, varen aparèixer nombrosos fragments de fusta i vuit claus de ferro, cosa que va fer creure als arqueòlegs que es tractava d'un enterrament amb taüt o llit cobert per una capa de calç. Aquesta mesura antisèptica es relacionà amb un episodi de pesta.

La segona fase és del segle XVIII i s'establí gràcies a l'esquelet sencer d'un individu adult masculí d'entre quaranta-cinc i cinquanta-cinc anys, orientat cap al sud-est. Es trobà en posició de decúbit supí amb els braços creuats sobre el pit

i les cames estirades i lleugerament aixecades. Tant als peus com al voltant del cap es trobaren quatre claus de bronze associats a l'enterrament, fent present novament un possible taüt o llit de fusta. Associades a aquest individu, varen aparèixer restes òssies d'un individu indeterminat d'entre quaranta i quaranta-dues setmanes de gestació i una ossera amb un nombre mínim de tres individus: un subadult d'entre dos i tres anys i dos adults de sexe indeterminat. L'escassa presència dels ossos va fer pensar que es tractava de restes que ja eren presents a la mateixa terra que va cobrir l'enterrament de l'adult masculí.

És interessant recordar també que a la cantonada entre el carrer de l'Amargura i el carrer d'Artà es va documentar un mur que presentava dos moments constructius: la part inferior, d'uns setanta-cinc centímetres d'altura, estava feta en pedra mitjana i travada amb terra, mentre que la part superior estava travada amb guix i ciment mallorquí. Els investigadors constataren com aquesta construcció tenia relació amb la paret associada al fossar i que devia el seu origen en una fortificació medieval que es construí aprofitant el desnivell existent a la zona del Cós. En aquest sentit, reproduïxen la notícia recollida per Gabriel Fuster a la seva *Història de Manacor* on afirma que, l'any 1616, mossèn Riera va fer col·locar portes i reixes al fossar sense els permisos del Consell, cosa que demostra l'existència d'un mur. I Josep Segura assegura que quan el Suprem i Reial Consell concedí el dret de fires a Manacor l'any 1794, els responsables municipals determinaren en data 24 d'agost de 1795 netejar la zona del Cós: «componer dicho Cos y quitar las piedras y levantar la pared destruida junto a la posada de las Barracas», que es trobava al començament del carrer d'Artà.

Les conclusions de l'estudi de Magdalena Salas són clares. L'espai va ser utilitzat com a fossar des d'època islàmica fins al segle XVIII, és a dir, quasi cinc-cents anys. I només una excavació en extensió ens permetria conèixer la manera en què funcionà aquell cementeri i què és el que en queda.

Enterraments dins les esglésies

A més dels fossars, i d'ençà sobretot del segle XV, començaren a construir-se vasos d'enterrament dins els temples, indrets fins llavors reservats al clergat o a persones nobles. La construcció d'aquests vasos solia anar lligada a la donació d'importants quantitats de diners. Amb el pas dels anys, especialment a partir del segle XVI, les diferents confraries parroquials creades per fomentar la devoció a algun sant o marededéu construïren els seus propis vasos i limitaren els enterraments únicament als seus confreres o familiars, restant barrats per a la resta de gent, que sabia que acabaria essent soterrada al fossar exterior. Només

els preveres i les classes benestants disposaven de tomba pròpia dins l'església. Tot el que tenim referit era extrapolable al convent de dominics.

A finals del segle XIV ja es documenten tombes a l'interior de la parròquia, costum que es refermà la centúria següent gràcies a la generalització, com hem dit, de les confraries religioses. Totes disposaven dels corresponents estatuts on es regulaven els enterraments dels seus membres. Així, els capítols de la confraria de l'Assumpció de 1482 establien un complet protocol quan un dels seus associats moria i tenia dret de ser enterrat al vas de la confraria. Nogensmenys, paral·lelament a la construcció dels vasos, molts particulars obtingueren també llicència per construir-hi túmuls plans davant alguna de les capelles. Normalment les sol·licituds es concedien a canvi del pagament d'una quantitat de doblers. Durant les obres de construcció de l'actual parròquia dels Dolors es demuntaren les darreres làpides de les sepultures que hi havia en el paviment i en les parets de la vella església. Mn. Antoni Truyols tengué l'encert de copiar-les mentre les anaven destruint, per a després publicar-les al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Sepultures tan importants com les del Reverend Comú (que estava prop de l'entrada de la capella de l'Assumpta) o de la Confraria de les Ànimes (davant la capella del Sant Crist) no tenien inscripcions. Altres, les tenien tan menjades que era impossible desxifrar-les. Entre les làpides que pogué reproduir cal destacar les dels rectors Bernat Puigsec (mort el 1314 i situada a la pilastra que separa la capella de Sant Jaume de la de sant Francesc) i Bartomeu Verd Falcó (nascut a Eivissa el 1728 i mort a Ciutat el 1804, situada dins l'actual capella de Sant Antoni); la de Mn. Miquel Riutort (mort el 1722 i enterrat dins la capella del Sant Crist) i les de les famílies de ca s'Hereu i de Riera de Conies, que encara es conserven.

Cal remarcar que el segle XV fou l'etapa de major preocupació per la mort, fins al punt que la majoria de persones assignaven dins el seu testament una deïxa pia on no només elegien el seu lloc de descans etern sinó que també establien almoines i llegats, regulaven com havia de ser el seu enterrament i manaven misses en sufragi de la seva ànima o instituïen aniversaris. Aquest costum seguí amb força als segles posteriors. Valguin com a exemple alguns casos datats els primers anys del segle XVIII:

- Deixes pies ordenades per Sebastià Fons Mestre, mort el 12 de juliol de 1700: «Elegeix sepultura al seu cadaver fehadora en la Igl^a Parl. de dita Vila en al vas de la capella de Ntra. Sra. de Conceptio».
- Deixes pies ordenades per Pere Llull Cervera, mort el 1721: «Elegeix sepultura a la Iglesia Pl. de Manacor an el vas darrera la Capella de Maria Sma».

- Deixes pies ordenades per Joan Caselles Martí, mort el 8 d'agost de 1724: «Elegeix sepultura al seu cadaver fahidadora en la Igl^a Par. de dita Vila al fosar darrera la Capella de las Benditas Animas del Purgatori».
- Deixes pies ordenades per Pere Riera Sansó, mort el 1733: «Sepultura al seu cadaver fayadora en la Par. Igl^a de dita Vila en la Capella de la Assumpta».
- Deixes pies ordenades per Maria Llull Blanquer, morta el 1733: «Sepultura fayadora al seu cadaver en dita Par. de Manacor en lo vas de la Purissima».

El cas del convent de Sant Vicenç Ferrer

Ja hem tengut ocasió d'assenyalar com el convent de Sant Vicenç Ferrer també conformà lloc de descans etern per a molts de manacorins i manacorines. El mateix any de la seva fundació (1576), el Reverend Comú de la Parròquia i la novella Comunitat de Frares signaren uns capítols amb què pretenien regular la nova situació religiosa que es viuria a la vila. En un dels punts, es llegeix l'acord per mitjà del qual tots els cadàvers que se soterrassen al convent serien acompanyats pels capellans fins a la mateixa porta del temple, on els religiosos els rebrien amb la creu. I també s'estipulà que els frares podien anar amb la creu fins a la casa del difunt que s'havia d'enterrar al convent i que el cadàver no podia sortir de ca seva fins que frares i capellans no fossen a la casa del difunt.

Sembla que la Comunitat tenia cura de regular l'ús de les sepultures que s'havien anat construint. I com a exemple podem citar dos documents del segle XVII. El primer és de data 11 de febrer de 1656 i diu el següent:

En el nom de Déu, nosaltres fra Pere Gomila Prior del Convent de St. Vicenç Ferrer de la present Vila de Manacor; fra Jaume Mestre; fra Gaspar Artigues; fra Vicenç Font i fra Miquel Barceló preveres i conventuals del susdit convent. Congregats capitularment amb so de campana com és costum. Sabent i atenent que vós Antoni Artigues, fill de Bartomeu dit de Son Artigues, ens haveu pregat moltes vegades perquè vos cedís-sim per a vós i els vostres el vas que tenim fet en l'església del referit nostre convent davant de la capella de sant Domingo de Soriano per a sepultura vostra i dels vostres. Per això, volent nosaltres dits Pares condescendir a les vostres pregàries, de grat amb la present acta i mitjançant donació pura, mera, simple, irrevocable i de present valedora, donam i concedim a vós dit Antoni Artigues present i als vostres el dit vas davant la capella citada del gloriós sant Domingo de Soriano [...]. I sobre aquestes coses jo dit Antoni Artigues per la dita donació i concessió del susdit vas per vosses mercès Reverends Pares en favor meu i dels meus, acceptant-lo els don infinites gràcies, no les que dec sinó les que puc. El qual vas elegesc des d'ara amb la present acta com la meua sepultura i la dels meus. I en agraïment pel benefici i mercè que vosses Paternitats m'han fet de donar-me i concedir-me dit vas, don i faig almoina al dit convent de cinc lliures moneda de Mallorca per una volta.¹

¹ Arxiu Parroquial dels Dolors, signatura B-II-22.

El segon és de l'1 de desembre de 1657 i hi llegim:

En el nom de Déu, nosaltres fra Vicenç Font vicari; fra Pere Gomila; fra Sebastià Vidal; fra Miquel Monjo; fra Miquel Barceló; fra Domingo Soler i fra Pere-Joan Fonollar, religiosos de l'orde de Predicadors Conventuals del convent de sant Vicenç Ferrer de la present vila de Manacor, capitularment congregats amb so de campana com és costum. Sabent i atenent que de temps molt antic va ser elegida en sepultura pel Magnífic Tomàs Garriga el seu avi, difunt, i els seus i pel susdit nostre convent donada i concedida el vas de dins la capella de Nostra Senyora del Roser de l'església del dit nostre convent. I per quant el Magnífic Senyor Tomàs Garriga dit del Rafal Pudent vol que la dita elecció feta pel seu avi així com la concessió que se li va fer per part del nostre convent de dita sepultura tengui el seu degut efecte i no s'hagi trobat cap escriptura de dita concessió. Per tot plegat nosaltres dits Reverends Pares volent complir amb allò que vàrem prometre, de grat amb la present acta donam i concedim al Magnífic Senyor Tomàs Garriga present i als seus el dit vas per a la sepultura del Magnífic Senyor i els seus de la mateixa manera com ja va ser concedida i donada al susdit Magnífic Tomàs Garriga el seu padrí, difunt.²

Com a la parròquia, també al convent són nombroses les deixes pies on els testadors elegeixen el seu lloc de descans. Vegem-ne alguns exemples:

- Deixes pies fetes i ordenades per sor Bàrbara Llodrà donzella de la Tercera Regla de Sant Domingo, filla de Miquel Llodrà i d'Antònia Fiol, de la present vila de Manacor, les quals ha fet i ordenat en el seu últim testament al cinc de maig de 1692 i que són del tenor següent:
  1. Marmessors el Molt Reverend Pare Prior del convent de Sant Vicenç Ferrer de l'orde de predicadors de Manacor, aquell que ara l'és i per temps serà i Joana Llodrà i Mas vídua, sa germana.
  2. Primerament elegeix sepultura a l'església del convent de Sant Vicenç Ferrer de Manacor en el vas dels Confreres de Nostra Senyora del Roser, a bona coneguda de dits marmessors.
- Deixes pies fetes i ordenades per mestre Pere Amengual paraire, fill d'Onofre i de Francina Frau, de la present vila de Manacor, qui feu i ordenà el seu últim testament en poder del discret Miquel Mas notari als VIII de setembre de 1676, les quals són del tenor següent:
  1. Marmessors Francina Amengual i Riera sa muller, el pare fra Miquel Barceló prior del convent de Sant Vicenç Ferrer de Manacor de l'orde de predicadors de Manacor i el pare fra Joan-Baptista Amengual fill religiós de la Santíssima Trinitat del convent del Sant Esperit de la Ciutat de Mallorca, en defecte dels quals prega el següent:

2. Primerament elegeix sepultura a l'església del convent de sant Vicenç Ferrer de la present vila de Manacor en el vas de la capella de Maria Santíssima del Roser, a bona coneguda de dits marmessors.

M. José Bordoy i Esther Cruz expliquen com “els cossos eren depositats en vasos, col·locats a determinades capelles. De vegades, eren diversos els [vasos] que ocupaven una mateixa capella. Per exemple, dins la capella del Roser s'ubicaven el vas de Santa Caterina de Sena, el de Sant Jacint i el de Sant Joan. A més, alguns tenien una titularitat particular i pertanyien a determinades nissagues familiars. Dins aquesta mateixa capella són d'aquesta mena el vas dels Mascaró, Fullana, Llull i Rosselló Figuera. Es pot observar com en l'elecció de l'emplaçament de la sepultura s'entrecruaven factors com l'existència de forts vincles familiars i afectius, a part dels interessos econòmics o la mentalitat d'ostentació. Altres capelles i vasos que formaven part de l'església conventual eren: la capella de la Puríssima, la capella de Santa Llúcia, la capella de les Ànimes del Purgatori i la capella de Sant Pere, on es trobava el vas de la família Alcover. Pel que fa als vasos, en el llibre s'esmenten el de Sant Pere Màrtir, el de les Ànimes, el de Santíssim Nom de Jesús i el de Sant Domingo. La distribució numèrica dels enterraments durant aquests cinc anys mostra una clara predominança del vas del Roser front a la resta de llocs, a causa de la popularitat que tengué aquest culte entre el poble”.

Durant l'estiu de 2013, un grup de tècnics, arquitectes i arqueòlegs varen haver d'intervenir en l'estructura de la capella del Roser, la més gran del temple, perquè el trespòl s'esfondrava i s'havia de trobar l'origen d'aquesta irregularitat. La finalitat que es perseguia era eliminar-ne la humitat i sanejar-ne l'estructura i el subsòl. A mesura que els operaris anaren excavant, es descobriren cinc criptes que havien servit com a sepultures i que s'havien buidat de restes humanes cap al 1955 amb motiu de la darrera reforma que patí la capella. La primera era de mida reduïda. Les altres quatre, amb un forat d'entre dos i tres metres i separades per parets primes, eren el lloc on se soterraren els membres de la confraria de la Mare de Déu del Roser per espai de quasi tres-cents anys.

La descripció de Mn. Joan Aulet Sureda

Mn. Joan Aulet deixà un manuscrit amb el títol «Apuntes para una historia y cronicón de Manacor en sus relaciones con la historia general de Mallorca» (1890) on dedica un capítol al cementeri. Val la pena reproduir uns paràgrafs força interessants que descriuen els darrers anys dels fossars dels voltants de

² Arxiu Parroquial dels Dolors, signatura B-II-22.

l'església i que el prevere conegué quan era infant:

Manacor tiene varios cementerios. El fosar era un lugar que estaba destinado a enterrarse los que morían de desgracia, y para depositar los huesos de los vasos que había en la iglesia cuando estaban llenos. La figura que tenía este fosar era triangular detrás de la iglesia parroquial sobre las rocas del Cos. Este triángulo tenía la base en el camino de Artá y su vértice en la calle de la Amargura, cuyo fosar desapareció por orden del Ayuntamiento en el año 1831 y después en 1840 se construyeron las casas de aquel lugar y se sembraron árboles que poco a poco han ido desapareciendo.

En la iglesia de San Vicente en el convento también se enterraban los cadáveres en los vasos que había en casi toda la iglesia y capillas. En la iglesia parroquial se enterraron por muchos años a los particulares que en sus testamentos se elegían sepultura.

Ninguna duda puede haber que en la plazuela de la iglesia parroquial ha servido de cementerio. Así lo aseguran los cimientos de las capillas que se han hecho fuera de la iglesia, como son la Asunción, la Concepción de María, San José y la del Santo Cristo. En todas estas capillas, al hacer los cimientos, se han encontrado multitud de cadáveres enterrados en dichos lugares y muchos huesos los que se han transportado al cementerio [...]. Esta es la causa porque siempre se ha mirado a la plazuela y alrededores de la iglesia parroquial por lugar sagrado.

El primer cementeri rural. Son Coletes

Amb aquests tres llocs dedicats al descans etern (fossars, interior del convent i interior de la parròquia) arribà Manacor al segle XIX. Això no obstant, feia anys que a nivell estatal havien aparegut veus discordants que propugnaven la creació de cementeris rurals alhora que consideraven les esglésies com a focus d'expansió d'epidèmies per la falta d'higiene als enterraments, principalment en èpoques de pandèmia. D'aquesta manera, el 3 d'abril de 1787 es va emetre una primera Reial Cèdula dictada per Carles III que suposa el primer intent de construcció de recintes dedicats a la recepció de cadàvers, prohibint els enterraments intramurs i ordenant la construcció de cementeris fora de les ciutats. Aquella disposició va ser la conseqüència de la constatació dels efectes de les epidèmies esdevingudes en diverses localitats i perseguia evitar els danys d'una possible infecció a causa de l'aire impur barrejat amb els efluvis dels morts.

La nova normativa reservava les inhumacions a l'interior dels temples per als membres de la família reial, el clergat, els elements notables de la societat i els cadàvers de persones de virtut o santedat. Si la resta de súbdits persistien a mantenir la pràctica, podrien ser exhumats per traslladar les seves despulles als cementeris rurals que havien de construir-se. La disposició explica el motiu: els temples s'havien convertit en dipòsits de podridura i corrupció. Els llocs sagrats havien d'estar protegits amb un mur prou alt com per impedir el pas d'animals o persones que poguessin profanar-los. Aixecats fora de poblats, s'havien d'apro-

fitar ermites com a capelles i la seva superfície havia de cobrir les necessitats d'un any, prenent els darrers cinc anys com a mitjana, calculant dos cadàvers per sepultura i un període de tres anys per a la consumició de les restes.

L'ordenança va resultar més teòrica que pràctica. Els seus promotors no donaren pautes per a la construcció de cementeris, ni regles concretes per a la seva ubicació. Només recomanaven situar-los prop d'ermites, en llocs amplis i ventilats. Tampoc no determinaven la jurisdicció municipal o eclesiàstica de les noves construccions. És per això que al llarg de la primera meitat del segle XIX se succeïren altres ordres reials els anys 1806, 1833, 1834 i 1840 recordant la prohibició i concedint facilitats econòmiques per al seu compliment.

El 1833 es publicà un reglament per mitjà del qual els municipis havien de ser els responsables de la construcció dels nous recintes, mentre que la seva custòdia havia de quedar en mans de les autoritats eclesiàstiques. És evident que tota la legislació sobre la construcció dels cementeris es va dirigir, inicialment, a les ciutats més que al món rural, que romania unit a ancestrals costums de sentit profundament religiós.

Per complir les noves disposicions (encara que només fos de cara a les autoritats estatals), l'Ajuntament de Manacor acordà en sessió de 2 de gener de 1814 construir un cementeri permanent fora del nucli urbà. Una vegada fetes les gestions pertinents, es decidí aprofitar una porció de terra anomenada sa Figuerassa situada al camí de Felanitx, a una hora i quart lluny de Manacor. Aquell terreny era propietat de Jeroni Ribera i fou valorat per pèrits. S'iniciarien obres d'adaptació consistents a aixecar parets i disposar tot el necessari per al nou ús que se li donaria. A l'acta que ens serveix de font s'assegura que «este gasto deberá suplirse por todos los vecinos de este pueblo» i afegeix que, mentre es construís dit cementeri, els cadàvers s'haurien de soterrar «en el cementerio provisional que hay en esta villa fuera de poblado», del qual desconexem la ubicació.

Sembla que aquell acord no tengué efecte ja que set dies després els metges Joan Fons, Andreu Daviu, Guillem Nadal i Miquel Bosch, i els cirurgians Miquel Fiol, Jaume Rossinyol i Bartomeu Febrer informaven al consistori que havien passat a assenyalar el terreny més útil i apropiat per destinar-lo a cementeri, i havien elegit unànimement una porció de terra propietat de Mateu Mesquida *Roma*, coneguda com es Quartó des Frares, a la zona dels Creuers. Es determinà notificar la resolució al seu propietari perquè la cedís a l'Ajuntament, cobrant la mateixa quantitat que en pagà. «Y al mismo tiempo que se den las providencias para prevenir los materiales correspondientes para construir las paredes de dicho cementerio, casas y oratorio del mismo». Però una vegada més, i per motius que

desconeixem, tampoc no anà bé aquell indret. I els mateixos regidors determinaren el 25 del mateix mes de gener de 1814 construir el cementeri aprofitant mitja quarterada propietat de Joan Blanquer, al camí del Molinou, ja que en parer dels facultatius era el terreny més ventilat.

L'1 d'agost de 1815 trobam una notícia que ens permet conèixer la manera com havia d'actuar l'Ajuntament davant la manca d'un cementeri rural. Els metges donaren queixa que els cadàvers de Guillem Ferrer i Antoni Febrer, finats uns dies abans, desprenien fortes olors, per la qual cosa la Junta de Sanitat disposà que se'ls donàs sepultura immediatament al cementeri de la vila. I l'Ajuntament, coneixedor de la resolució, determinà que es tapassin tots els clots que poguessin ser perjudicials per a la salut omplint-los de pedres o terra. El fet de poder llegir al document el nom de «cementeri de la vila» i que es faci referència a sepultures ens du a creure que funcionà un primerenc cementeri fora dels límits de l'antic fossar.

El que sí podem afirmar amb seguretat és que a Manacor la normativa estatal començà a aplicar-se el 1820, quan s'hagué d'obrir de manera precipitada un cementeri rural a causa de l'epidèmia de pesta que s'estenia per Son Servera, Artà i Sant Llorenç. Ja hem vist com l'Estat havia promulgat diferents lleis, reials ordres i circulars prohibint enterrar dins els temples o a l'interior de les poblacions. Normatives que el poble no volia acceptar i que l'Ajuntament hagué de complir més per por que no per conviccions. I ara veureu per què. El 24 de maig de 1820 venia a Manacor, procedent de Son Servera, Mateu Rosselló *Parregó*, la dona del qual havia mort a causa de la pandèmia de pesta que s'estenia per aquella vila. Seguint els protocols de l'època, Mateu hagué de seguir quarantena fora de la població per confirmar que no estava contagiada de la malaltia. Però el fet és que morí una setmana després i, a la seva mort, li seguí la d'una de les persones que el cuidaren. La por i l'angoixa s'estengueren arreu de la vila i l'Ajuntament determinà el 23 de juny construir un cementeri rural a les terres de Son Coletes, segurament per la seva proximitat a l'ermita, la qual hagué d'emprar-se com a llatzeret. El regidor Jordi Pont tengué cura de promoure'n la construcció i restà obligat a donar raó de l'estat de despeses setmanalment. Sabem que el 21 de juliol els frares dominics havien pactat amb l'Ajuntament les tarifes per acompanyar els difunts al nou cementeri: 1 lliura i 10 sous si l'acompanyament era amb creu alçada i 1 lliura si només es resava el rosari.

D'aquesta manera, d'ençà del 13 de juliol de 1820 tots aquells que moriren a Manacor foren enterrats al cementeri de Son Coletes. Només els darrers sis mesos d'aquell any es registraren cent vint-i-sis enterraments d'adults. És curiós constatar com el primer cos que hi enterraren fou el d'Agnes Estelrich Calden-

tey, soterrat al convent el 26 de juny i traslladat al nou cementeri quinze dies després, quelcom difícil d'entendre si tenim present que era ple estiu i que els cadàvers no disposaven de bagul. I també crida l'atenció que el cinquè enterrament fos el de Mn. Martí Mascaró, beneficiat de la parròquia, tot i que a la seva deixa pia havia elegit com a lloc de sepultura el vas de la capella de l'Assumpta. Quedava clar que no s'admetrien excepcions: tothom seria igual a l'hora de ser soterrat. Ben segur que no va ser fàcil conformar els veïnats amb el trasllat dels cadàvers de l'església a un cementeri. Però no hi va haver opció alternativa.

Per fer-nos una idea de com es duïen a terme els enterraments aquells primers anys de cementeri rural pot resultar il·lustratiu reproduir l'article aparegut al *Diario Constitucional, político y mercantil* de Palma el 21 de juny de 1821 sota el títol de «Anécdota»:

En Manacor, donde hay la bárbara costumbre de enterrar a los hombres semivivos, acaba de suceder un caso digno de saberse para que las autoridades tomen precauciones que basten á contener un mal gravísimo, y que tiene tan malas consecuencias: aconteció pues, que á un enfermo, ó ya por su flaqueza ó ya por otro accidente, le creyeron muerto; corre allá muy luego el sepulturero, armado de su carro, me agarra al pobre difunto para llevarlo en andas y volandas al cementerio; y ved aquí como el creído difunto, que aunque viejo, no tenía ganas aun de morirse, le espetó tal par de coces que poco faltó para enviar al sepulturero en donde quería llevarle a él. Ayuntamientos constitucionales tened cuidado de este ramo de policía, no sea caso que os veáis enterrados vivos en pena de vuestro descuido.

Ben segur que aquesta era una història inventada però, en qualsevol cas, ens permet veure la fama que tenien els enterraments a la nostra vila.

L'11 d'octubre de 1822 el consistori es feia ressò d'una circular del cap polític de la província on s'interessava per l'estat del cementeri i dels arbitris que podrien utilitzar-se per finalitzar-lo. I resolgué crear un impost sobre el consum de l'aiguardent i la venda del peix que en permetés la conclusió.

El 29 de març de 1823 l'Ajuntament hagué d'estudiar certes reclamacions presentades pel fosser Llorenç Llodrà, a qui permeteren continuar en el càrrec si complia les següents obligacions:

- Tots els cadàvers que fossin portats a peu amb bagul haurien de pagar al fosser 10 sous.
- No podria exigir preu ni gratificació dels pobres de solemnitat, amb l'advertència que per ser considerats com a tals haurien de presentar al fosser una relació signada per l'econom i el batle.
- Quedava terminantment prohibit portar els baguls oberts, ja fossin portats a peu o amb carro.
- El fosser faria les gavetes per als cadàvers segons la longitud, l'ample i la

profunditat que li marcaria la comissió de sanitat municipal.

- El carro dels morts no podria aturar-se dins el nucli urbà, sinó que portaria els cadàvers al cementeri amb la major celeritat possible.

La veritat era que l'Ajuntament no estava del tot convençut d'haver triat el lloc més adient per destinar-lo a cementeri. A l'esberrany d'una carta adreçada al cap superior de la província datada el 20 d'abril de 1823 llegim:

Hay uno donde se entierran exclusivamente los cadáveres, pero falta levantar algo más las paredes. Sin embargo, el actual Ayuntamiento cree que su distancia de tres cuartos de hora de la población y la calidad de su terreno no es proporcionado y juzga sería muy de la aceptación pública que se variara el cementerio a otro lugar más inmediato.

Passat el temor del contagi, els responsables municipals es desentengueren del tema i començaren a fer els ulls grossos quant al lloc on els manacorins i manacorines volien donar descans etern al seu cos. I el poble seguí fent el que havia fet durant segles. Però la pressió de l'Estat era cada vegada més forta i el consistori hagué de prendre decisions no sempre populars. El 24 de gener de 1824 es reuní:

[...] con motivo de haber tenido noticia de haberse enterrado con ataúd en este cementerio el cadáver de un párvulo y siendo esto contrario a lo prevenido en las leyes sanitarias, cuyo párvulo se llamaba Antonio Gomila hijo de Miguel alias Calet. Ha acordado este Ayuntamiento, unánimes y acordes, que inmediatamente sea desenterrado dicho cadáver y sacado el ataúd, sea este quemado en aquel punto y echado en la misma excavación el cadáver previas las formalidades de Sanidad, a cuyo fin pase una comisión del Ayuntamiento para presenciar la operación. Se haga un aperebimiento al citado Gomila que se abstenga de contravenir a las leyes sanitarias y lo propio al sepulturero que no se atreva a enterrar ningún cadáver con ataúd sin orden expresa del Ayuntamiento bajo la multa de 25 libras. Y finalmente ha acordado que dicho sepulturero siga haciendo las excavaciones de 4 palmos de hondo con un ancho de 3 palmos y latitud correspondiente a cada cadáver.

El darrer difunt que s'enterrà a l'església parroquial fou Pere Amer, fill de Llorenç i d'Antonina *Biscai*, que morí el 5 d'abril de 1824 a l'edat de setanta-quatre anys. En la seva partida d'enterrament llegim que no va fer testament ni deixes pies, ni va rebre el sagrament de l'extremunció. «Despues de haver celebrat la Missa a este difunt estimí lo Ajuntament de esta vila que tots los cadavers se han de enterrar en el sementerí de orde de la superioridad».

Son Coletes acabà essent substituït per un nou cementeri pocs anys després. L'Ajuntament se'n despreocupà del manteniment i l'espai caigué en un estat d'abandó que algunes persones volgueren aprofitar per demanar-ne la compra. Del 22 de juny de 1856 coneixem una missiva que el veí de Palma Salvador Noguera adreçà al governador on li exposava que «habiendo sido trasladados los cadáveres y restos mortales del cementerio de Son Coletes de este término y

que sirviendo en el día solo para apacentar el ganado y quedando por tanto comprendida entre las fincas declaradas del Estado para su enajenación y deseando el ocurrente adquirir aquella finca se sirva disponer se instruya el oportuno expediente y se pase a su tasación en la forma ordinaria». El governador demanà un informe a les oficines de Béns Nacionals i nomenà pèrit en la persona de Miquel Pujol, si bé sol·licità el parer de l'Ajuntament que, uns dies després, li comunicà el següent:

Este Ayuntamiento se ha hecho cargo de la solicitud de don Salvador Noguera y de un informe de las oficinas de Bienes Nacionales que preceden y no ha podido menos de llamarle la atención, y causarle al mismo tiempo sorpresa, la inexactitud de aquel y el allanamiento que con tanta facilidad prestan en su informe éstos asegurando que los restos mortales que encierra al cementerio de Son Coletes de este distrito han sido trasladados. En efecto, se asegura por Noguera la traslación de los cadáveres pero fácil de hacer constar es que en aquella lúgubre mansión hay los esqueletos de los que fueron allí depositados e imposible parece que con tanta facilidad se asegure lo contrario, no entrando en cuestión si uno que otro depositado en ataúd, lo había sido. Que sirva solo para apacentar ganado se cree dispensado este municipio de hacer reflexión alguna: habiendo manifestado que allí existen los restos de nuestros antecesores está demostrado el uso a que está destinado, no pudiendo asegurar que allí no haya entrado alguna que otra vez ganado para apacentar. Ya en 21 de octubre último tuvo esta municipalidad el honor de elevar a manos de vuestra superioridad la relación de fincas urbanas y rústicas pertenecientes a los propios de la misma en estado de venta y exceptuados de ella, y en éstas incluyó la finca objeto de este informe continuando por observación que, si bien no sirve ahora la expresada finca para el objeto a que fue destinada, es de suma importancia para esta población en razón a la situación topográfica que ocupa, pues que la Junta de Sanidad de esta villa la destinó para cementerio para los coléricos en caso de ser invadida esta población entonces qué tan de cerca nos amenazaba aquel terrible azote, y que no se había hecho mención antes de aquella finca en atención a haberla considerado exenta de venta, y de ningún valor, caso de que se hubiera puesto a licitación. Este municipio reproduce ahora aquella observación porque está convenido de la necesidad de aquel propio en caso de invasión de una epidemia. El actual cementerio rural está situado en el este de esta población, viento reinante durante la estación de verano y por consiguiente lugar poco a propósito para tal establecimiento en aquel caso, y cree al mismo tiempo tener que oponerse, en cuanto cabe en el círculo de sus atribuciones, a la expresada venta. Poco tiempo hace todavía que se enterraban allí cadáveres: allí están depositadas las cenizas de nuestros mayores. De los que viven en la actualidad pocos hay que allí no tengan los restos de una persona querida, quien su padre, quien su madre, uno su esposa, otro un hijo, aquel un hermano, éste su amigo [...]. No sería conveniente la animadversión pública toda vez que estos vecinos vieran surcar con la punta del arado o del azadón aquella tierra que cubre las cenizas de sus ascendientes. Estas sencillas observaciones cree este Ayuntamiento serán suficientes para inclinar el ánimo de vuestra superioridad a no dar lugar a que se proceda a la formación del expediente que se insta no obstante el allanamiento de la oficina del ramo, declarándola en consecuencia exceptuada de venta.

Assabentat d'aquesta carta, Salvador Noguera, no volent privar els mana-

corins i manacorines del servei d'aquelles terres i desitjant mantenir bones relacions amb l'Ajuntament, desistí de la compra.

Pel mes de novembre de 1867 el batle hagué d'intervenir novament davant l'interès de Josep Villalonga Jordà, propietari de la finca de Son Coletes, per adquirir els terrenys de l'antic cementeri. S'empraren els mateixos arguments que l'any 1856, si bé en aquella ocasió la Direcció General de Propietats i Drets de l'Estat exigí als responsables municipals la presentació, dins el termini de vuit dies, de l'ordre o disposició per la qual aquells terrenys quedaven exclosos de venda. L'Ajuntament intensificà els seus esforços per demostrar la necessitat que la vila en tenia. El 21 d'agost de 1870 Josep Villalonga tornava a escriure al governador demanant-li el trasllat de les restes humanes de l'antic cementeri al nou. Però, una vegada més, l'Ajuntament aconseguí mantenir els terrenys sota propietat municipal «por estar destinados al servicio público».

El 14 de novembre de 1897 el propietari de Son Coletes tapià l'antic camí del cementeri, enclavat dins les seves terres. L'Ajuntament hagué d'actuar i l'obligà a tornar-lo a obrir en el termini de tres dies.

El segon cementeri rural. El jardí del rector Bordoy

El cementeri de Son Coletes presentava una sèrie d'inconvenients. El que més preocupava les autoritats era la distància que el separava de Manacor. La Junta de Sanitat remarcà en diferents ocasions les dificultats que suposaria dur-hi els cadàvers, principalment a l'estiu. A més, puntualitzava que no era l'indret més apropiat a causa de ser molt fondo i en forma de vall. A tot plegat s'hi afegia que, com hem vist, l'Ajuntament es desinteressà del seu manteniment.

Les pressions des de Ciutat degueren ser continuades i l'Ajuntament acabà per sol·licitar el juny de 1833 poder construir un nou cementeri que reunís les mesures sanitàries i amb la capacitat pròpia d'un espai destinat a aquell ús. La casualitat feu que hi hagués en vigor una reial ordre que ordenava que la construcció de cementeris la costejassin els partícips del delme o els seus comissionats. I ves per on el consistori, aprofitant aquesta base legal, posà en coneixement de la superioritat que el rector de Manacor, Mn. Miquel Bordoy Talladas, tenia com a legatari d'una deixa pia un hort de forma quadrada rodejat de mur i a una distància acceptable de la vila. L'única despesa a fer era construir-hi una capella. Després de les oportunes visites i inspeccions dels membres de la Junta de Sanitat, i de l'empresonament del rector per motius polítics, l'Ajuntament aconseguí la cessió dels terrenys i s'iniciaren les obres d'adaptació. El primer enterrament fou el d'una dona anomenada Catalina Torrens, que morí el 25 de

novembre de 1835 als cent quatre anys. Les tasques d'ampliació es perllongaren per espai de cinquanta anys en tres etapes diferents:

- 1834-1851 (es feren les actuacions mínimes).
- 1851-1861 (es neteja i es creen les primeres normatives d'ús de l'espai).
- 1853-1888 (s'edifica l'oratori).

Aleshores, el poble començava a perdre de la memòria que per espai de més de cinc segles la gent s'havia enterrat al voltant de les esglésies.

Precedents

El 10 de maig de 1832 l'Ajuntament adreçava una comunicació a la Junta Superior de Sanitat (en resposta a un ban publicat des de Ciutat el 22 d'abril) en la qual assegurava el cessament definitiu dels enterraments a les esglésies de la vila i també verificava la utilització del cementiri inaugurat el 1820. Tot i això, adjuntava un informe dels facultatius manacorins on constava una sèrie d'inconvenients referents a aquell lloc de descans: «Dicho cementerio dista más de media legua del pueblo (cuya circunstancia no podrá menos que ocasionar dificultades para llevar allí los cadáveres), ni el paraje donde está construido es a propósito ya porque es muy hondo y forma una especie de valle ya por estar al mediodía del pueblo», aspectes negatius que segons els sanitaris es passaren per alt l'any 1820 puix que Son Coletes s'havia adaptat per servir únicament en temps d'epidèmia i per la circumstància d'estar ubicat prop d'una ermita (la de Santa Llúcia), que serviria de llatzeret. Per tot plegat, i a més que modernitzar-lo suposaria una despesa molt elevada, l'Ajuntament manifestava ser convenient construir-ne un de nou més econòmic i saludable per a la salut. Per reforçar la petició, assegurava que els veïnats «miraban con horror el cementerio actual por su abandono, ninguna reverencia y demasiada distancia y por lo que la mayoría del pueblo y alguna gente sensata lo mira como muladar donde se dejan abandonados los restos humanos». El subdelegat de la Junta de Sanitat contestà que per dur a terme tan justa sol·licitud s'havia de formar abans el corresponent pressupost, que l'Ajuntament s'apressà a realitzar, i resultà un cost de 2.142 lliures.

Aquesta petició quedà sense atendre i el Consistori es veié obligat a enviar una nova carta el 5 de juny de 1833 recordant la importància que tenia per a Manacor la construcció d'un nou cementeri rural «que reúna las indispensables circunstancias que a aquella religiosidad corresponde referente a seguridad, situación, capacidad y demás que requiere este establecimiento».

El 9 d'agost de 1832 la Junta de Sanitat acordava que els cadàvers de les persones que morissin entre les dues del migdia i les quatre de la matinada ha-

vien de ser enterrades abans de les vuit del matí. I aquells que morissin entre les quatre de la matinada i les dues del migdia fossin soterrades abans de les avemaries.

Però, com ja s'ha dit, restava en vigor una reial ordre del 14 de novembre de 1832 del Departament de Foment de l'Estat que ordenava que la construcció dels cementiris la costejassin els partícips del delme o els seus comissionats, que en el cas de Manacor eren el bisbe, el cabiscol, el rector i disset laics, als quals, per tant, corresponia pagar les despeses que sorgirien en base a allò que recaptaven. Amb aquesta base legal, el batle posà en coneixement de la superioritat que el rector de Manacor, Mn. Miquel Bordoy, gaudia com a legatari de la deixa pia del rector Bartomeu Verd Falcó «de un huerto de forma cuadrada de extensión de 5 cuarterones, rodeado de un muro de argamasa de más de 18 palmos de alto, a competente distancia al noroeste de esta villa con la obligación de pagar ciertos sufragios». Com que el Reial Patrimoni havia comunicat al rector que dins el termini de dos mesos havia de posar dit hort en mà hàbil, l'Ajuntament el sol·licitava oficialment per adaptar-lo a cementeri amb l'única obligació d'edificar-hi una capella i posar-hi una creu enmig. El 9 de juliol de 1833 la junta es donava per informada, encara que recomanava que la ubicació fos al nord de la vila i enviava a Manacor el tècnic Jaume Fàbregues per conèixer de primera mà la postura del rector envers les pretensions de l'Ajuntament. Així, el 25 de novembre es reunien el rector, el batle i el citat Fàbregues, que demanava el parer del prevere sobre el tema, el qual li contestà «que el huerto que proponía el Ayuntamiento para cementerio no era a propósito por su situación, que siendo a la parte del Este y estos vientos los que más generalmente reinaban en el verano, serían conductores de miasmas que podían perjudicar la salud pública». De poc serviren aquelles explicacions (que com hem vist també foren emprades el 1856 pel consistori per evitar la venda de Son Coletes) ja que el 1834, aprofitant l'empresonament del rector a Ciutat, l'Ajuntament aconseguí la cessió dels terrenys i s'iniciaren les obres d'adaptació. El «nou» cementeri es beneia el 22 de novembre de 1835 i, com ja hem dit, només tres dies després s'hi duia a terme el primer enterrament.

Primera etapa, 1834-1851

⁹Malgrat que es podria creure que les obres de condicionament començaren ràpidament, el període comprès entre 1834 i 1851 es caracteritza per la manca de documentació, cosa que ens fa pensar que les intervencions municipals en el nou cementeri foren quasi nul·les. Per això, únicament deixarem constància de les poques notes que hem trobat relatives a aquells anys. El 7 de maig de 1837

el *Butlletí Oficial de la Província* (número 652) reproduïa una circular recordant la prohibició d'entrar els cadàvers dins les esglésies, ordre que perdurà fins que el 29 de març de 1880 el cap polític va permetre la conducció dels morts als temples.

Entre l'11 i el 14 de novembre de 1841 el cap polític visità Manacor i feu una sèrie d'ordinacions, entre les quals ens interessa la que diu «que se arregle y mejore el cementerio rural de esta villa en la forma indicada: la cruz de la plaza de la Bassa y demás de la población se trasladen al indicado cementerio, para la ejecución de todo lo cual se nombra como comisionados al regidor don Francisco Riera Rosselló y al síndico don Lorenzo Galmés».

Les notícies més importants són del 8 de desembre de 1848 i del 14 de maig de 1849. En la primera, el batle presentà un plànol als membres del consistori «para recomponer en lo posible el cementerio en atención a que varias personas ofrecen algunas limosnas». I en la segona el bisbe, després de visitar-lo, deixà escrit que «aunque en la actualidad no se haya con toda la decencia que es de apetecer, se promete su Señoría Ilustrísima de la piedad y celo del Ayuntamiento realizará cuanto antes el proyecto de hacer en él una capilla y decorarlo como mejor se pueda, con la conveniente división y numeración de sepulturas». Ambdós esdeveniments esperonaren el consistori que, ara sí, inicià l'expedient d'obres.

Segona etapa, 1851-1861

El 21 de setembre de 1851 el batle proposava, emprant aquella retòrica romàntica tan pròpia de la segona meitat del segle XIX però que conforma una descripció fidedigna de l'estat llastimós que presentava, «que el cementerio, esa mansión fúnebre donde nuestros mayores se pasan y en donde el hombre, contemplando la nada, que es su dote, y abstrayéndose de las ideas mundanas eleva su espíritu al Supremo Hacedor y al paso que ruega por los que dejaron de existir contempla la inmortalidad, se halla en un estado deplorable con un mal portal por entrada, todo lleno de malezas y escombros y sin un oratorio donde el creyente pueda elevar sus rezos al eterno». Fet pel qual creia que era obligació de la corporació desar-lo com corresponia a un poble catòlic com Manacor. Per aquest motiu, havia ordenat la formació d'un plànol del portal i de la capella a un fuster i a un picapedrer respectivament, i alhora un pressupost aproximat de les despeses de dites obres, que ascendien a 6.723 reials i 10 maravedís en el cas del picapedrer i a 2.059 reials i 27 maravedís en el del fuster. Quantitats que, afegides als 100 reials pagats per la realització de dits documents, suposaven un import total de 8.883 reials i 27 maravedís. Com que el governador havia conce-

dit a Manacor 2.423 reials i 31 maravedís, l'Ajuntament aprovà el pressupost i ordenà començar les obres, i nomenà una comissió presidida pel batle i formada per l'economista Llorenç Pasqual, els preveres Gabriel Vallespir i Jaume Morey, i els senyors Llorenç Rosselló, Jeroni Mesquida, Antoni Ferrer Mas, Antoni-Josep Nadal, Pere-Joan Muntaner i Llorenç Caldentey Perelló. Una de les primeres mesures que prengué va ser obrir una subscripció popular de doblers, materials i jornals que, amb el permís de l'autoritat eclesiàstica, es va fer extensible als dies festius.

Vet aquí, de manera més resumida, altres notícies d'aquella segona etapa (a excepció de les referents a l'oratori, de les quals parlarem en un apartat posterior):

- La construcció del portal el 29 d'agost de 1852 suposà l'enderrocament de la tomba que l'any 1849 havia construït Joan Sard, que permeté l'obra amb la condició de poder construir després una altra tomba.
- El 22 de maig de 1853 la Junta d'Obres presentà les regles de neteja del cementiri, les de concessió de sepultures i les obligacions i sou del fosser.
- El 29 de gener de 1854 eren nomenats membres de la Junta Miquel Salas, Mn. Jeroni Truyol i Joan Sunyer.
- El 22 d'octubre de 1854, davant la manca de diners, la Junta destina una petita quantitat de les contribucions de la vila.
- El 28 de gener de 1855 els senyors Pere-Joan Oliver i Joan Servera Truyol passen a ser membres de la Junta d'Obres.
- El 20 de març de 1855 es paguen 112 reials al picapedrer Miquel Pons per tornar a fer una paret que havia caigut.
- El 4 de novembre de 1855 l'Ajuntament comunica al rector que s'abstingui de celebrar funerals de cos present i que faci públic als seus feligresos des de la trona «que los cadáveres de las personas que mueren durante la noche sean conducidos al cementerio rural directamente desde la casa mortuoria antes de la salida del sol, y los que mueran durante el día luego de la puesta».
- El 24 de febrer de 1856 són nomenats membres de la Junta els senyors Jaume Domenge Mas i Miquel Mesquida.
- El 18 de juny de 1856 és despatxat el fosser Llorenç Llodrà, a qui substitueix Sebastià Mesquida, natural de Son Servera.
- L'1 de març de 1857 els regidors Caldentey i Oliver han de pagar 55 lliures i 10 sous per la reconstrucció d'una paret caiguda durant una tempesta.
- Sembla que el 1857 les obres s'estaven allargant més del que s'havia previst

inicialment. El 14 de juny es va rebre una carta del governador on es llegia «que el cementerio de esta villa se halla sin concluir y en un estado tan deplorable que es como si no existiera», motiu pel qual n'ordenava la ràpida conclusió i disposava que el batle li fes arribar cada vuit dies un informe complet de l'estat de les obres fins que es donassin per acabades. La Junta no tingué altre remei que tornar a demanar una nova subscripció, «invitando a todas aquellas personas que se crea puedan contribuir para este objeto, no perdonando medio ni diligencia alguna para llevar a efecto aquellas obras que concluidas serán honra de Manacor».

Passen així quatre anys sense cap notícia, fins que el 28 de juliol de 1861 les obres es donaren oficialment per acabades malgrat no disposar encara d'un oratori o capella. L'Ajuntament determinà la dissolució de la Junta, la formació d'una comissió municipal formada per la Comissió d'Ornat i el tinent de batle Domenge, i el nomenament de custodi del cementiri en la persona del sotsdiaca Joan Aulet Sureda.

Per un escrit anònim publicat a *La Aurora* el 3 de novembre de 1906 sabem que «en el trayecto comprendido entre la Parroquial Iglesia y el cementerio por la parte del camino de Artá, erigiéronse las estaciones del Via-Crucis, que se practicaba solemnemente algunas veces; y desde el cementerio hasta el pueblo por el camino del Puerto venerábanse los siete Dolores de la Virgen María sobre otros tantos pilares de piedra que la acción del tiempo ha derruido».

L'edificació de l'oratori, 1853-1888

Ja hem vist com, des del primer moment, les autoritats volgueren edificar una capella per deixar en condicions el cementeri. No obstant això, hagueren de passar prop de vint anys per començar a tenir constància que s'hi duïen a terme les obres. El 24 de juliol de 1853 se subhastaren les obres de picapedrer pel que fa als fonaments de l'església. El 4 de març de 1855 es tragueren també a subhasta les de construcció de les parets interiors i exteriors. I el 12 d'abril d'aquell darrer any, el consistori acordava que el diumenge següent a les tres del capvespre se'n col·locaria la primera pedra, «pasando allá el Ayuntamiento en solemne procesión y a cuyo fin se convidaba a las demás autoridades, al público y al clero». El 27 de setembre de 1857 es presentava pressupost «para la construcción de las ocho columnas, arquitrabe, friso y cornisa de la capilla», que ascendien a 186 lliures i 4 sous. I el 24 d'octubre de 1858 el referent a la construcció de la cúpula.

Sembla que un any després ja estaven acabades ja que el 23 d'octubre de 1859 el batle es dirigia al bisbe demanant-li llicència «para poder celebrar el

Santo Sacrificio de la misa en la capilla del cementerio rural de esta villa, que a la sazón se habían concluido las obras necesarias en aquel oratorio», que havia estat declarat públic.

En aquells moments l'edifici era una realitat, en restava únicament l'ornamentació interior i exterior, tasca que, malgrat ser aparentment senzilla, es perllongà per espai de quasi vint-i-cinc anys. El 29 de juny de 1862 es lliuraven a Mn. Joan Aulet 1.000 reials del pressupost municipal per a ornaments i oli. I el 18 de setembre de 1864 es feien públiques les condicions per a la realització de les obres, que foren adjudicades a Salvador Juan Riera per la quantitat de 53 lliures.

A continuació, deixam constància de les dades que ens han semblat més interessants del període comprès entre 1861 i 1888:

- El 10 de novembre de 1861 el picapedrer Joan Pocoví percebé 1.000 reials «importe de las obras y materiales empleados [...] en la sacristía y sala de autopsias en el oratorio del cementerio»; el custodi rebia 14 lliures i 13 sous per adornaments, i Joan Juan 7 lliures i 4 sous per dotze candelers. El mateix dia el consistori acordava sol·licitar al governador l'autorització necessària per destinar anualment 400 reials del pressupost municipal per al manteniment de l'oratori.
- El 20 de novembre de 1861 es pagaren 41 lliures i 5 sous a Pere-Joan Riera per les rajoles i escalons que subministrà per a l'oratori i altres dependències del cementeri de la vila.
- El 18 d'agost de 1862 Mn. Joan Aulet rebia 12 lliures, 1 sou i 4 diners, almoïna d'una missa solemne celebrada en sufragi de les ànimes dels enterrats en el cementiri de la vila.
- El 2 d'octubre de 1862 el picapedrer Joan Pocoví percebé 60 lliures i 17 sous per obres en el dipòsit de difunts.
- El 6 d'octubre de 1862 es pagaren 3 lliures a Pere-Joan Riera per vint-i-tres lletres de fang *que* «dicen Exultabunt Ossa Humiliata para colocar sobre el portal del oratorio».
- El 15 de novembre de 1862 Francesc Riera cobrà 33 lliures «por las puertas que ha construido para el cementerio de esta Villa, que consisten en las puertas principales del oratorio, las del cuarto de autopsias, las del cuarto del depósito, las de la habitación del sepulturero y la puerta de la sacristía».
- El 21 de novembre de 1862 Joan Domingo rebé 34 lliures, 10 sous i 8 diners per les portes de ferro de l'oratori.
- El 30 de novembre de 1862 s'acordà per majoria que el sou del fosser fos

satisfet amb les quantitats que rebia dels familiars dels difunts i amb dos reials diaris que percebria dels fons municipals.

- El 18 d'octubre de 1863 es donen 11 sous i 2 diners a Joan Pocoví pel treball i materials que utilitzà en la recomposició de la cúpula de l'oratori del cementiri de la vila de Manacor.
- El 18 de setembre de 1864 es publicava el plec de condicions sota les quals es treien a pública licitació noves obres de picapedrer.
- L'1 de desembre de 1864 Pere-Joan Riera cobrà 24 lliures «por ocho festones de barro figurando ciprés para colocar en las lápidas y ventanas de aquel oratorio». El mateix Riera rebé, el 6 de novembre de 1866, 48 lliures «por labrar cuatro estatuas de piedra de Santanyí para colocar en los cuatro nichos de las paredes exteriores del oratorio del cementerio rural de esta villa». Dites estàtues (que representaven l'esperança, la caritat, la fe i les bones obres) foren col·locades per Francesc Martí el 3 de gener de 1873 a canvi de 5,19 pessetes.
- El 3 de gener de 1873 Francesc Martí cobrava 5 pessetes i cinquanta cèntims per col·locar les estàtues del cementeri.

La benedicció de l'oratori se celebrà solemnement el 29 d'octubre de 1877. Així ho testimonia una carta enviada dia 22 pel bisbe a l'ecònom Jaume Santandreu:

Habiendo tenido la satisfacción de visitar personalmente la hermosa capilla u oratorio erigido en el cementerio rural de esta villa, complaciéndome satisfacer los piadosos deseos de esa numerosa población que me fueron expuestos por el magnífico señor Alcalde y Ayuntamiento y confirmados por los informes de usted y de los demás individuos del clero de esa parroquia, vengo en dar a usted comisión y facultad para bendecir la referida capilla y oratorio con las ceremonias prescritas por el ritual diocesano, no dudando que con los fondos y donativos recogidos que guarda en su poder el capellán del cementerio, y con los que ofrecerá la notoria piedad de los fieles que costearon a sus expensas del edificio, podrán adquirirse sin demora los ornamentos y efectos del culto necesarios para la decorosa celebración del Sacrificio de la Misa y demás funciones sagradas que en sufragio de los difuntos anhele la religiosa solicitud del vecindario, cuyos ornamentos y efectos serán suplidos entre tanto con los de esa iglesia parroquial mediante el beneplácito de usted. Sírvase proceder a la referida bendición antes de la próxima solemnidad de la conmemoración de los fieles difuntos.

Per l'acta de l'Ajuntament corresponent al 28 d'aquell mes, sabem que la cerimònia fou a les 8.00 h.

- El 30 de juny de 1878 Mn. Joan Aulet Sureda rebé del fons municipal 200 pessetes per a l'adquisició d'ornaments per a la capella.

- Entre les despeses de 1888 destaquen les referents al retaule de l'altar, on feren feina els picapedrers Gabriel Sard, Joan Adrover, Pere-Joan Caldentey i Antoni Prats, així com el ferrer Onofre Oliver i el fuster Pere Femenies. S'empraren pedres de Santanyí i de Felanitx. Joan Adrover cobrà 50 pessetes per cinc carretades de pedra dita de can Vela.
- El 16 de gener de 1893 Mn. Joan Bonet Juan n'era nomenat nou custodi.

Mn. Joan Aulet, als seus apunts per a la història de Manacor, descriu la capella de la qual fou custodi de la següent manera:

En el centro del cementerio se ha construido una capilla de bastante capacidad. Se halla sorteada por ocho columnas de orden dórico griego dejando paso entre ellas y la pared que circuye dicha capilla con un cornisa y cúpula igualmente elíptica y una lumbreira en su centro con una pirámide con dos ventanas. En el interior, de frente de la puerta principal, se halla la mesa del altar, que consiste tan solo en un crucifijo situado en un nicho de Piedra de Santanyí cuyo dibujo es de don Miguel Alcover. El cuerpo de la capilla se halla situado en el centro de un octógono semicircular que en sus ángulos forma cuatro divisiones, una para sacristía, otra para depósito de cadáveres, otra para habitación del sepulturero o custos i la restante para autopsias y para médicos. En las cuatro fachadas principales se halla en cada una puerta que comunica con dichas piezas. A cada lado de las puertas indicadas hay dos ventanas con puertas y persianas para que haya bastante ventilación en dichas habitaciones. Estas ventanas están adornadas con un frontón de ciprés. En los lados menores de dichas fachadas se halla un nicho con una figura de Piedra de Santanyí trabajadas por Pedro Juan Riera alias Sant en el año 1868. Las figuras representan las cuatro virtudes cardinales: Fe, Esperanza, Caridad y Religión o Buenas Obras. Para mayor economía, todo el edificio es de piedra del campo y argamasa y la otra de piedra llamada marés. El fondo de la capilla está rebutado de arena llamada betún del país. Las columnas, después de revestidas del mismo betún, se les dieron dos o tres manos de blanco. De los cuatro portales que hay en el interior a cada lado del edificio sólo uno queda abierto y los otros dos centrales tapiados con un tabique, dejando un portillo para comunicar con las oficinas.

Tercera etapa, 1861-1955

El cementeri del parc (nom amb què es recorda avui dia) restà obert fins l'any 1955. Entorn a la capella central es distribuïen passadissos on les persones benestants construïren mausoleus i tombes ricament adornades, mentre que la gent humil acabava els seus dies dins d'una ossera. D'aquella darrera etapa escassegen les notícies:

- L'any 1862 encara era fosser Llorenç Llodrà. L'1 de juny era despatxat «por su avanzada edad y achaques que está sufriendo», i fou substituït per Joan Pujol Barceló, natural de Ciutat, que a la vegada ho fou pel santanyiner Bernat Sitjar Lladó. El 1873 l'era Miquel Jaume i el 1884 Joan Andreu

Llull.

- El 29 de juny de 1862 s'obligava els propietaris de tombes a posar una inscripció amb el seu nom o el de la família.
- El 20 de juliol de 1862 s'acordava que tots aquells que demanassin construir sepultures al cementeri rural havien de presentar abans «el plano del sarcófago o sea parte del adorno que se ha de colocar en la parte superior, cuyo modelo será examinado por la comisión y aprobado por el Ayuntamiento».
- El 30 de gener de 1873 la vila pagava 2 lliures i 10 sous a Miquel Jaume per la conducta de fosser.
- El 6 de novembre de 1873 la comissió del cementeri informava al batle que a les baces que es passaren al cementeri el dia dels difunts s'aconseguien recaptar 115 reials. L'Ajuntament resolgué que dita quantitat es destinàs a gratificació del fosser «por el enterramiento de los cadáveres de familias pobres».
- El 5 de maig de 1876 Salvador Juan declarava haver rebut 82 pessetes i 50 cèntims «importe del trabajo de su oficio de carpintero y material empleado para la confección de tres ataúdes y un carretón para el transporte de cadáveres».
- El 8 de març de 1885 es reconstruïa una de les parets del cementeri, concretament la del camí de Son Galiana.
- El mes d'octubre de 1903 el portal d'entrada era adornat amb figures simbòliques.
- L'any 1904, sota la batlia de Francesc Oliver Fernández, es col·locà sobre el portal la inscripció «Rogad por ellos, son vuestros hermanos».
- En un expedient de contracte del servei de cotxe funerari del mes de gener de 1938 s'inclou una instància dels veïns del Barracar on sol·liciten que el concessionari de dit servei no pugui tenir el cotxe al carrer de la Lluna per ser perjudicial per a la salut pública.

El cementeri dels lliurepensadors

El *Bulletí de la Província* número 693, corresponent al mes d'agost de 1871, disposava la ubicació dins dels cementiris «de un lugar separado del resto donde con el mayor decoro y al abrigo de toda profanación se dé sepultura a los cadáveres de aquellos que pertenezcan a religión distinta a la católica». El nostre Ajuntament feu cas omís, una vegada més, de tota aquella normativa fins que el

20 de maig de 1883, obligat per una nova circular del *Butlletí*, projectà construir un cementiri neutre expropiant uns terrenys arran del de Son Coletes i que es podria emprar en el cas hipotètic que la vila tornàs a patir contagi. El 10 de juny d'aquell any «se acordó construir el cementerio neutro, en vez de adosado al de Son Coletes, dentro del mismo, cerrando el espacio con el muro correspondiente, pues que con ello evita el cuantioso gasto de una expropiación [...]. El cementerio restante continuará destinado al efecto a los católicos para casos de epidemia». Es formà un pressupost previ que ascendia a 2.000 pessetes.

El cert és, emperò, que la construcció del primer cementiri neutre, civil o dels lliurepensadors vengué donada per un fartarixol que nomia Mateu Vallcaneras Gomila, nascut al carrer d'en Pelat el 1822. Fou un humil conrador que en vida simplement destacà per declarar-se obertament antireligiós. D'aquí que al poble se'l conegué amb el sobrenom *d'en Déu*. L'1 de març de 1884, amb ple enteniment però afectat de malaltia de la qual creia morir, decidí fer testament davant el notari Miquel Morey. En presència de la seva dona Margalida Serra Duran i davant els testimonis de Llorenç Galmés Sansó, *Marit* (batle durant la Primera República el 1873 i fill il·lustre de la ciutat d'ençà de 1913), i Bartomeu Nadal Llull, en Déu expressà de manera tàcita en l'acte de la seva darrera voluntat el desig de no morir dins del si de l'Església catòlica. Tal fet, aparentment intranscendent, provocà un seguit de repercussions que es perllongaren per espai de quasi trenta anys.

L'Ajuntament, presidit per Antoni Jaume Ballester, acordà només dos dies després del testament de Mateu Vallcaneras que la millor manera de solucionar aquella petició era expropiant una parcel·la al costat del cementiri catòlic on poguessin enterrar-se aquells que morien sense rebre els sacraments, els protestants o els lliurepensadors. No de bades, el batle avançà els doblers necessaris per dur endavant les obres, les quals en tan sols una setmana es donaven per acabades. Mateu Vallcaneras morí dos mesos després al seu domicili del carrer del Retir número 4 i passà a la història com el primer manacorí que s'enterrà en un cementiri civil. El mínuscul espai adosat per l'Ajuntament tenia entrada pel camí de Son Carrió i continuà en actiu fins a la demolició del cementiri catòlic municipal entre 1954 i 1965. En el seu interior, que no era més que un petit corral amb trespol de ciment, tan sols hi havia la tomba de Mateu Vallcaneras, amb un petit mausoleu d'uns dos metres d'alçada construït pels amics del difunt i on es llegia la inscripció «Memoria al malogrado Mateo Vallcaneras, el primero que murió civilmente en Manacor. 12 Mayo de 1884. Sus compañeros». Ja en el segle xx, algú entrà al petit cementiri i de manera malintencionada modificà la làpida eliminant algunes lletres de tal manera que la inscripció quedà com «ateo ca eras».

Dins el mateix recinte s'enterraren amb posterioritat el delinqüent Joan Rosselló Riera (mort accidentalment a la presó el 1903) i Llorenç Galmés Sansó (amic de Vallcaneras i mort el 1917). Precisament, el fill d'aquest darrer, Joan Galmés Gomila, demanà al consistori que prengué alguna determinació per tal d'evitar l'estat d'abandonament en què es trobava el cementiri i alhora regulàs la manera d'actuar davant posteriors enterraments. L'Ajuntament acordà exhumar les restes de Rosselló per destinar la tomba exclusivament a les despulles d'aquelles persones que determinaven morir civilment. A més, costejaria una làpida amb els noms de Mateu Vallcaneras i Llorenç Galmés, que es col·locaria el dia de l'aniversari de la mort de qui fou batle de Manacor mitjançant una manifestació presidida pels membres del consistori. No consta, emperò, que la idea es dugués a terme.

El recobriment del cementiri de Son Coletes

El nou cementiri de Son Coletes s'inaugurà el 22 de novembre de 1953 i, segons la premsa de l'època, comptà amb l'assistència no només de les primeres autoritats civils i eclesiàstiques sinó també d'un nombrós públic, que no volgué perdre's la cerimònia inaugural malgrat les inclemències del temps. Es culminava una vella aspiració municipal iniciada l'any 1946. Aquella obertura suposà un dels esdeveniments locals de major repercussió als anys de la postguerra i, a diferència dels cementeris anteriors, des del mateix dia de la benedicció ja s'hi pogueren enterrar els cadàvers. El problema va ser què fer amb el cementiri vell. L'Ajuntament, en el seu desig de facilitar a les famílies un termini prudencial perquè poguessin construir en el nou recinte els seus panteons i sepultures, determinà que l'antiga necròpoli fos clausurada dia 1 de juny de 1954, data fins a la qual es podria enterrar en ambdós indrets. La realitat va ser que a la inauguració no hi acudí tanta gent com havien suposat. Una gran part de la societat manacorina no se sentí a gust perquè aquell indret rememorava trists successos ocorreguts uns anys abans.

Això no obstant, els recels inicials donaren pas a l'acceptació d'una obra com aquella, de gran necessitat per a una ciutat com Manacor en què el nucli urbà començava a ofegar el vell jardí del rector Bordoy. El disseny anà a càrrec de l'arquitecte municipal José de Oleza, que va preveure set-centes devuit tombes amb un total de poc més de 7.000 nínxols distribuïts entre les capelles laterals i les tombes subterrànies. Projectà també un oratori central i un mausoleu per als fills il·lustres, que finalment no es realitzaren per manca de suport econòmic. Nogensmenys, el cost total a què hagué de fer front l'Ajuntament ascendí a quasi un milió dues-centes mil pessetes.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ, J. (1920). *Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó a Manacor*. Barcelona: Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, vol. VI.
- AJUNTAMENT DE MANACOR (1800–1900). *Llibres d'actes*. Arxiu Municipal de Manacor.
- ALCOVER, M. (1942). *El hombre primitivo en Mallorca*. Palma: Imprenta Mossén Alcover.
- AULET, J. (1890). *Apuntes para una historia y cronicón de Manacor en sus relaciones con la historia general de Mallorca*. [Manuscrit]
- BORDOY, M.J.; CRUZ, E. (2004). «El Convent Dominic de Sant Vicenç Ferrer. Notes per a l'estudi dels costums funeraris (segles XVII-XVIII)». *III Jornades d'Estudis Locals de Manacor: Espai, fet urbà i societat a Manacor*. Ajuntament de Manacor.
- CARVAJAL, A.; GOMILA, A. (2018). *Memòries (1890–1930) de Josep Oliver Billoch, batle de Manacor*. Palma: Lleonard Muntaner.
- CARVAJAL, A.; LLITERAS, J.; GOMILA, A. (1997). «L'antic cementeri del parc municipal i el seu oratori». *Perlas y Cuevas*, núm. 951 (octubre).
- Cent per Cent: revista d'informació setmanal*, núm. 119 (8 abril 2005)
- FERRER, A.; ROIG, M.P.; RIERA, I. (1989). *Així és Manacor. Introducció a la història*. Manacor: Ajuntament de Manacor. (Així és Manacor; 1).
- FERRER, R. (1996). «Son Coletes, el cementerio que abrió la peste de 1820». *Perlas y Cuevas*, núm. 927 (novembre).
- (1997). «Son Coletes, el cementerio del horror». *Perlas y Cuevas*, núm. 931 (gener).
- FUSTER, G. (1966). *Historia de Manacor*. Palma: Imprenta Fullana.
- La Aurora*, «Commemoración de los fieles difuntos (el cementerio)» (3 novembre 1906).
- Lluerna*, núm. 20 (desembre 2013). [Full de les parròquies de Manacor]
- RIERA, J. (2006a). *Historia de Manacor: siglo XIX: primera parte*. Manacor: Gràfiques Muntaner.
- (2006b). *Historia de Manacor: siglo XIX: segunda parte*. Manacor: Gràfiques Muntaner.
- RIERA, B. (1913). *La Orden de Predicadores en Manacor*. Palma: Establecimiento Tipográfico S. Pizá.
- ROSSELLÓ, R. (1978). *Història de Manacor (segle XIV)*. Palma: Imp. Gràfiques Miramar.
- (1979). *Història de Manacor (segle XV)*. Manacor: Ajuntament de Manacor.
- (1980). *Notes sobre la fundació del Convent de Sant Domingo de Manacor*. Palma: Imp. Gràfiques Miramar.
- RUBIÓ, J. (1909–1910). *Trobada d'una basílica cristiana primitiva a les immediacions del Port de Manacor*. Barcelona: Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.
- SALAS, M. (2008). «Intervenció d'urgència al carrer Amargura de Manacor». *V Jornades d'Estudis Locals de Manacor: El patrimoni cultural de Manacor*. Ajuntament de Manacor.
- TRUYOLS, A. (1917). «Inscripcions sepulcral de les esglésies de Manacor, I». *BSAL*, núm. 437, p. 239-240.

Història i Societat

X

Jornades d'Estudis Locals de Manacor